

Nikolina Maraković – Kristina Kos

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 27. 7. 2020.
Prihvaćen / Accepted: 8. 11. 2020.
UDK / UDC: 73.033:2-526.7(497.5)
DOI: 10.15291/ars.3191

Kasnoantički kameni relikvijari s područja istočnojadranskog priobalja – forma, smještaj i liturgijska uloga

Late Antique Stone Reliquaries from
the Eastern Adriatic Coast: Their
Form, Location, and Liturgical Role

SAŽETAK

Forma i dekoracija spremnika za svetačke moći, njihov smještaj unutar crkve i kontekst njihova nalaza od iznimnog su značenja za razumijevanje običaja pohranjivanja i štovanja relikvija, kao i shvaćanje njihove simboličke uloge za uspostavu i organizaciju liturgijskog prostora. U ovoj ćemo kratkoj komparativnoj studiji stoga razmotriti ranokršćanske kamene relikvijare pronađene na području od Istre (Pula, Samager), preko Kvarnera (Rab, Cres), do srednje Dalmacije (Split, Brač), sagledavajući ih u kontekstu pozamašnog korpusa nama poznatih predmeta slične namjene pronađenih diljem kasnoantičkog svijeta, kako bismo neke od prepoznatih i problematiziranih praksi čuvanja i štovanja relikvija tijekom ranokršćanskog razdoblja predočili i protumačili na reprezentativnim primjerima pronađenim u istočnojadranskom priobalju.

Ključne riječi: kameni relikvijari, relikvije, kasna antika, rano kršćanstvo, Istra, Dalmacija, Pula, Samager, Rab, Cres, Split, Brač

ABSTRACT

The form and decoration of reliquaries, their location within churches, and the context of their finding are extremely important for understanding the custom of storing and worshipping relics, as well as their symbolic role in establishing and organizing liturgical space. This short comparative study focuses on some early Christian stone reliquaries found in the area from Istria (Pula, Samager) to Kvarner (Rab, Cres) and further to central Dalmatia (Split, Brač), observing them in the context of a large body of similar known objects found throughout the late antique world. The aim has been to present and interpret some of the already identified and discussed practices of preserving and worshipping relics during the early Christian period using some representative examples found in the Eastern Adriatic coastal area.

Keywords: stone reliquaries, relics, Late Antiquity, early Christianity, Istria, Dalmatia, Pula, Samager, Rab, Cres, Split, Brač

1a, b.
Relikvijar iz crkve Sv. Ivana
Evandjelista u Rabu, Gradski
lapidarij u Rabu (© S. Beck)

Reliquary from the church of
St John the Evangelist in Rab,
Municipal Lapidarium, Rab

Na području istočnog Jadrana otkriven je veći broj kasnoantičkih spremnika za svetačke relikvije, različitih tipova i dimenzija, izrađenih od različitih materijala. Struka je dosad daleko više pozornosti poklonila onima u kojima je jasno prepoznatljiva njihova umjetnička vrijednost, prije svega onima ukrašenim figuralnim prikazima. Među najzanimljivijima, koji su od pronalaska i prvotnih objava do danas doživjeli i višekratne znanstvene obrade, te koji su kao iznimno vrijedni artefakti često navođeni i obrađivani i u domaćim i u inozemnim publikacijama – pregledima kasnoantičke umjetnosti, tematskim katalozima ili pojedinačnim studijama – jesu poznata bjelokosna škrinjica iz Samagera kod Pule, brončana oplata škrinjice iz Novalje, srebrne pikside iz Novalje i Pule te malena zlatna škrinjica, također pronađena u Puli.¹ Na ovom ćemo se mjestu, međutim, fokusirati na one, u čisto umjetničkom smislu zasigurno manje atraktivne, ali za razumijevanje fenomena čuvanja i štovanja relikvija zapravo podjednako važne predmete - kamene relikvijare, koji su uglavnom služili kao vanjska zaštita za spremnike izrađene od dragocjenijih, ali i trošnijih materijala, kao što su plemeniti metali ili bjelokost.² U posljednje se vrijeme sve više naglašava važnost njihova proučavanja, uz uvažavanje njihove utilitarne uloge – zaštite relikvija, a mnogo se pozornosti posvećuje i problemu smještaja relikvijara unutar crkvenog prostora, povezanog s njihovim simboličkim značenjem za utemeljenje crkve te za uspostavu njezine liturgijske funkcije, kao i pitanju njihove dostupnosti i vidljivosti; naposljetku i razumijevanju njihove posredničke uloge između svetih ostataka i vjernika.³

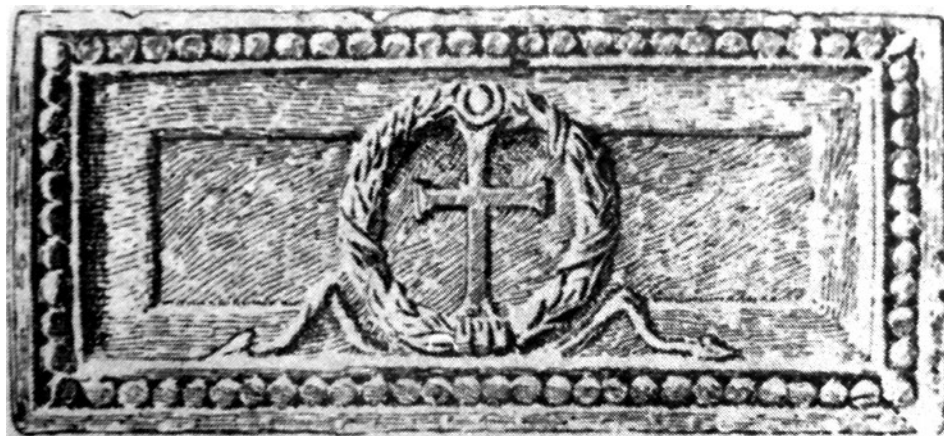
U radu ćemo stoga nastojati sažeti dosadašnje spoznaje te donijeti neka nova razmišljanja o nekoliko iz literature poznatih ranokršćanskih kamenih spremnika za svetačke relikvije pronađenih na lokalitetima duž istočnojadranske obale, koji se datiraju u razdoblje 5. i 6. stoljeća.⁴ Osvrnut ćemo se na njihove formalne karakteristike – oblik, dimenzije i dekoraciju – nastojeći ih pojasniti u okvirima lokalne i regionalne klesarske produkcije te pritom izdvojiti njihove najvažnije distinktivne karakteristike i specifičnosti, a zatim također utvrditi njihovo mjesto unutar korpusa kamenih relikvijara pronađenih u različitim dijelovima kasnoantičkog svijeta. Osvrnut ćemo se i na njihovo simboličko značenje povezano s njihovim smještajem unutar crkvenog prostora te naposljetku otvoriti pojedina pitanja povezana s njihovom važnošću i ulogom u liturgijskom obredu, oslanjajući se pritom, među ostalim, na brojne problemske studije posvećene upravo ovoj vrsti spomenika.

Među najranije datiranim kamenim spremnicima pronađenim na istočnojadranskoj obali je **relikvijar iz grada Raba**, danas izložen u gradskom lapidariju (sl. 1a, b).⁵ Riječ je o predmetu dužine 51, a visine i širine 27,5 centimetara (bez poklopca, koji nije sačuvan), koji po svojim dimenzijama spada zapravo među veće kamene relikvijare ranokršćanskog doba, s obzirom na to da su njihove uobičajene dimenzije bile gotovo upola manje.⁶ Pronađen je u svojoj sekundarnoj uporabi, kao škropionica u zvoniku crkve Sv. Ivana Evanđelista u Rabu, a kada je točno tamo dospio danas nije poznato.⁷ Relikvijar je ukrašen simboličkim i dekorativnim motivima inače često prisutnim na kasnoantičkoj kamenoj plastici. Na prednjoj kraćoj stranici nalazi se plitko reljefno istaknuti križ blago proširenih krakova, unutar stiliziranog lovorova vijenca iz kojeg izlaze dvije vitice bršljana, a ispod krakova križa nalazila su se slova alfa i omega. Ostale su stranice ukrašene plitkim kanelirama, a uglovi su naglašeni plitko istaknutim vertikalnim elementima nalik pilastrima s tordiranim ukrasom. Upravo na temelju opisane dekoracije usuglašeno je mišljenje da bi rapski relikvijar trebalo datirati u 5. stoljeće.⁸

Kako su kamene spremnici često služili kao vanjska zaštita za manje, mahom bogatije ukrašene relikvijare izrađene od dragocjenijih materijala koji su u njih bili pohranjivani, dekoracija im je obično bila relativno skromna. Jednostavna simbolička i nefigurativna dekoracija – simboli poput križa ili krizmona, vegetabilni i ornamentalni motivi – kojom se na najjednostavniji i najsažetiji način odašiljala poruka o svetosti u njima sadržanih predmeta, odgovarala im je, dakako, i zbog relativno malih dimenzija.⁹ Motiv križa unutar lovorova vijenca iz kojeg izlaze vitice bršljana, izveden na kraćoj stranici rapskog relikvijara, već je prije bio uspoređivan s dekoracijom relikvijara koji se čuva u Arheološkom muzeju u Istanbulu, i datira u 5. ili 6. stoljeće (sl. 2).¹⁰ Sličan se motiv može uočiti i na drugim kasnoantičkim kamenim relikvijarima, kao što je onaj danas izložen u Muzeju Castelvechio u Veroni (sl. 3a, b),¹¹ ili maloazijski relikvijar koji se danas čuva u Muzeju likovnih umjetnosti u Richmondu (Virginia) (sl. 4a, b, c).¹² Plitko klesani motiv križa unutar vijenca na relikvijaru iz Verone, u ovom slučaju stiliziranog poput riblje kosti, iz kojeg izrastaju vitice bršljana, sličniji je onomu na rapskom relikvijaru od plastičnije izvedenog motiva i karakteristično bušenog lisnatog vijenca na relikvijaru iz Richmonda, čiji način klesanja odaje upravo istočnomeditransku provenijenciju. Rubni ukras rapskog relikvijara, nalik plitko istaknutom pilastru čiji je središnji tordirani motiv oivičen tankom rubnom letvicom, nema „arhitektonsku kvalitetu” tordiranog stupa ili pilastra, kakvu unatoč svojim zdepastim proporcijama i dekorativnoj stilizaciji ipak donekle zadržavaju kanelirani ugaoni pilastri s profiliranim bazama i vjerno izvedenim kapi-

2.
Relikvijar u Arheološkom muzeju u Istanbulu (preuzeto iz: HELMUT BUSCHHAUSEN /bilj. 1/, C 55, T. 23)

Reliquary at the Archaeological Museum in Istanbul

3a, b.
Relikvijar u Muzeju Castelvecchio
u Veroni (© Museo di
Castelvecchio, Verona)

Reliquary at the Castelvecchio
Museum in Verona

telima na relikvijaru iz Verone, ili kakvu se, primjerice, može prepoznati na ugaonim tordiranim tri-četvrt stupovima s profiliranim bazama i bušenim korintskim kapitelima na relikvijaru svetog Dazija, izloženom u Dijecezanskom muzeju u Anconi (sl. 5a, b).¹³ Plitki rubni ukrasi na rapskom relikvijaru dekorativna su aplikacija koja čak pomalo nalikuje na bordure u obliku tordiranog užeta, odnosno tordirane vrpce, kakovima su se često ukrašavali kasnoantički spremnici za relikvije izrađeni od metala.¹⁴

U cjelini, međutim, kao što je to zaključeno i u ranijim istraživanjima, svojim izgledom i dekoracijom rapski relikvijar ponajprije podsjeća na kasnoantičke sarkofage,¹⁵ upravo kao i spomenuti relikvijari iz Richmonda, Ancone ili Verone. Ranokršćanski su sarkofazi često bili ukrašavani jednostavnim motivom križa unutar kružnice ili vijenca iz kojeg izlaze vitice bršljana, a uobičajena dekoracija kasnoantičkih sarkofaga bili su i strigili, rjeđe i ravni vertikalni žljebovi.¹⁶ Vertikalni žljebovi kakvima su ukrašene dulje stranice rapskog relikvijara poznati su s više primjera kamenih sanduka ili njihovih fragmenata lokalne salonitanske produkcije koji se okvirno datiraju u 3. stoljeće, a jedan od njih danas se nalazi u peripteru splitske katedrale (sl. 6).¹⁷ Upravo na temelju spomenutih sličnosti moguće je pretpostaviti lokalnu, istočnojadransku provenijenciju rapskog kamenog spremnika.¹⁸ Ipak, kombinacija motiva ravnih kanelira na duljim stranicama škrinje, s motivom križa unutar vijenca na njezinoj kraćoj stranici, predstavlja posve originalnu kombinaciju dekorativnih i simboličkih motiva kakva nije uobičajena na salonitanskim sarkofazima. Kako je točno izgledao poklopac rapskog relikvijara, možemo samo pretpostavljati. Ipak, na temelju analogija s poklopcima sarkofaga 4. i 5. stoljeća uvjerljivo zvuči pretpostavka da je on bio tipa dvostrešnoga krova sa zabatom i naglašenim ugaonim akroterijima,¹⁹ kakav je, uostalom, odgovarao i kaneliranim sarkofazima 3. stoljeća.²⁰

Kameni relikvijari koji svojim oblikom evociraju izgled sarkofaga, s dekoracijom ili bez nje, zapravo su jedan od osnovnih tipova kamenih spremnika za relikvije, a pronađeni su na brojnim lokalitetima diljem kasnoantičkog svijeta; ponajviše na istočnobalkanskom području te na prostoru Male Azije i Sirije. Datiraju se većinom u 5. ili 6. stoljeće, a imitiraju zapravo istovremeno proizvedene sarkofage koji su i sami jednostavnije ukrašavani od onih u prethodnim stoljećima.²¹ Dekoracija kamenih relikvijara-sarkofaga uglavnom je jednostavna i svodi se samo na motiv križa, a pojedini bogatije ukrašeni primjeri, pogotovo oni koji sadrže i figuralne prikaze, zapravo su iznimke.²² Spomenuti maloazijski mramorni relikvijar-sarkofag 6. stoljeća

koji se čuva u muzeju u Richmondu spada među raskošnije ukrašene primjerke (sl. 4a, b, c), a među najraskošnijim nama poznatim primjerima je mramorni relikvijar-sarkofag Justinijanova doba, koji uz neuobičajeno plastički istaknute figuralne i dekorativne motive na jednoj svojoj duljoj stranici i poklopcu također ima motiv križa unutar vijenca (sl. 7a, b).²³ Osim sa spomenutih područja, na kojima je pronađeno najviše kamenih relikvijara tipa sarkofaga, primjerke 5. i 6. stoljeća poznajemo i iz sjevernijih krajeva, kao što su to podalpski ili prekoalpski prostori, a neki od njih smatraju se upravo istočnim importom.²⁴

Uspoređujući rapski relikvijar s brojnim relikvijarima-sarkofazima 5. i 6. stoljeća zaključujemo da od onodobne standardne produkcije odudara svojom veličinom, s obzirom na to da gotovo dvostruko premašuje uobičajenu veličinu sličnih predmeta pronađenih u zapadnom kršćanskom svijetu, a ističe se i svojom dekoracijom. Po svojim dimenzijama usporediv je čak s nekima od kasnoantičkih kamenih relikvijara istočnomediteranske provenijencije, kao što je spomenuti maloazijski relikvijar iz muzeja u Richmondu (sl. 4a, b, c), iako ne dostiže veličinu golemih maloazijskih relikvijara poput onog iz Dijecezanskog muzeja u Anconi, čije su dimenzije gotovo dvostruke (sl. 5a, b). Za razliku od spomenutih maloazijskih relikvijara koji po

4a, b, c.
Relikvijar u Muzeju likovnih
umjetnosti u Richmondu, Virginia
(© Virginia Museum of Fine Arts,
Richmond)

Reliquary at the Museum of Fine
Arts in Richmond, Virginia

5a, b.
Relikvijar u Dijecezanskom
muzeju u Anconi (© Museo
Diocesano, Ancona; foto: mons.
Cesare Recanatini)

Reliquary at the Diocesan Museum
in Ancona

monumentalnosti i plastički naglašenoj dekoraciji djeluju kao malene replike svojih predložaka u prirodnoj veličini, rapski relikvijar, baš kao ni onaj iz Verone (sl. 3a, b), ne ostavljaju takav dojam. Polustupići povezani lukovima s motivima školjke i središnjim zabatom te kanelirani ugaoni pilastri na relikvijaru iz Verone podsjećaju na dekoraciju sarkofaga s arhitektonskim elementima, čijom se umanjenom verzijom on i smatra, ali istovremeno asociraju na plitko klesane ukrase kasnoantičkog liturgijskog namještaja 6. stoljeća. Simbolički i dekorativni motivi, zdepaste proporcije arhitektonskih elemenata, kao i težnja popunjavanju površine po principu *horror vacui*, upućuju na dataciju u kasno 6. stoljeće te na lokalnog klesara koji, mogli bismo čak nagađati, ima više iskustva u izradi liturgijskog namještaja negoli monumentalnih sarkofaga. Kao ni veronski, ni rapski relikvijar ne djeluje kao doslovna imitacija kasnoantičkog sarkofaga u prirodnoj veličini jer se na njemu relativno slobodno kombiniraju dekorativni elementi i simbolički motivi koji se u lokalnoj klesarskoj produkciji rabe tijekom duljeg razdoblja.

Sama ideja relikvijara-sarkofaga povezana je, dakako, s njegovim simboličkim značenjem, smještajem i funkcijom. Kako objašnjava J. Braun, oltarni grob s relikvijarom svojevrstna je minijturna predstava grobne komore s monumentalnim sarkofagom u kojem se nekoć nalazilo cjelovito svetačko tijelo,²⁵ pa su tako bogatije ukrašeni relikvijari koji što je moguće zornije prizivaju izgled sarkofaga sasvim sigurno bili iznimno cijenjeni. Zanimljiva je teza A. M. Yasin da relikvijari, iako imaju prepoznatljivu formu sarkofaga, zapravo nisu svetački grobovi nego njihove reprezentacije.²⁶ Ipak, ne može se zanemariti činjenica da se pohranjivanjem relikvija pod oltarom uspostavljao simbolički, ali u određenom smislu nanovo uspostavljao i stvarni svetački grob. Sada premješten u crkveno svetište, on je evocirao i preuzimao ulogu mučeničkih grobova i memorija na ranokršćanskim cemeterijima, mjesta štovanja i okupljanja vjernika od najranijih razdoblja kršćanstva.²⁷ Uloga relikvija u posveti oltara, kao i njihova fizička i simbolička povezanost s arhitekturom crkve, *de facto* integriranost u njezine temelje, bila je iznimno važna, a posljedično je, bez obzira na svoju dekoraciju, relikvijar nakon pohranjivanja pod oltar trebao ostati skriven od direktnog pogleda.²⁸ A. Kalinowski navodi za to tri osnovna razloga: izjednačavanje moći relikvija s cjelovitim svetačkim tijelom zbog čega one moraju biti ponovno pokopane, omogućavanje štovanja relikvija za veliki broj vjernika uz njihovu istovre-

6.
Sarkofag u peripteru splitske
katedrale (© I. Basić)
Sarcophagus in the peripteros of
the Split cathedral

menu zaštitu, te konačno povezivanje relikvija direktno s mjestom Euharistije čime se stvara teološka i liturgijska osnova kulta relikvija koja otklanja dojam idolopoklonstva.²⁹ Praksa u istočnom kršćanskom svijetu (osobito u Siriji i Svetoj Zemlji) razlikovala se od one na Zapadu, tako da je pristup relikvijarima i kontakt s relikvijama bio moguć, posljedično i neposrednije djelovanje svetačke moći (*virtus*).³⁰ Relikvijari-sarkofazi mogli su imati otvore kroz koje se ulijevalo ulje ili voda kako bi se proizvele kontaktne relikvije, a s obzirom na to da su ostajali vidljivi, takvi su relikvijari imali i veće dimenzije.³¹ Osim prije spominjanog relikvijara iz Richmonda, na

7a, b, c.
Relikvijar Justinijanova doba
(© TimeLine Auctions, UK)
Reliquary from Justinian's era

kojem su rupice vidljive i na poklopcu i na stranicama škrinje (sl. 4a, c), ovu praksu izvrsno ilustrira bizantski mramorni relikvijar izložen u galeriji Artemis u Coloradu (Louisville), datiran u 5. stoljeće (sl. 11),³² ili relikvijar iz Apameje u Siriji pohranjen u Muzeju bizantske umjetnosti u Berlinu, datiran u 5./6. stoljeće (sl. 12).³³ Slične rupe na poklopcima i škrinjama relikvijara koje su omogućavale kreiranje kontaktnih relikvija ne nalazimo na kasnoantičkim kamenim relikvijarima u zapadnom kršćanskom svijetu, gdje se primarnim relikvijama u crkvenim prostorima osiguravalo stalno i zaštićeno (grobno) mjesto.

Kako se navodi u dosad objavljenoj literaturi o crkvi Sv. Ivana Evanđelista u Rabu, u njezinoj su apsidi pronađeni ostaci podoltarne konfesije s mjestom za polaganje relikvijara, koje svojim dimenzijama odgovara našem relikvijaru-sarkofagu, a predložena je i datacija konfesije u 11. stoljeće.³⁴ Postojanje oltarnoga groba za smještaj kamenog relikvijara trebalo bi pretpostaviti već u ranokršćanskoj crkvi,³⁵ a datacija pronađene konfesije u 11. stoljeće trebala bi dokazivati da je relikvijar bio pohranjen pod oltarom sve do njezinih zreloromaničkih pregradnji. Tada je, u skladu s novim odnosnom prema relikvijama, vjernicima trebalo omogućiti pristup i vizualni kontakt s mjestom na kojem su one bile pohranjene, pa je izgrađen i ophod, za stepenicu niži od razine svetišta, a u skladu s novim kulturnim običajima moguće je da su relikvije tada bile izdignute na razinu svetišta.³⁶

Relikvijar svetog Anastazija (Staša) iz splitske katedrale, pronađen je 2006. godine u samostanu klarisa, a za razliku od rapskog relikvijara iznimno je dobro sačuvan (sl. 8a, b).³⁷ Izrađen je od vapnenca i mnogo je manjih dimenzija od rapskoga (dužina mu je 20, širina 13, a visina zajedno s poklopcem skoro 19 centimetara),³⁸ tako da njegova veličina zapravo odgovara prosječnoj veličini ranokršćanskih kamenih relikvijara sličnog tipa pronađenih u zapadnom kršćanskom svijetu.³⁹ Osobitost ovog relikvijara je visoki zaobljeni poklopac, a jedini su mu ukras dva latinska križa s proširenim završecima krakova, uklesana čitavom visinom na bočnim stranama poklopca. Oblik ovog malenog spremnika za svetačke relikvije nedvojbeno podsjeća na sarkofage lokalne produkcije, odnosno sarkofage bračko-salonitanskih radionica

8a, b.
Relikvijar iz splitske katedrale,
Samostan klarisa u Splitu
(© Z. Alajbeg)

Reliquary from the Split cathedral,
Convent of St Clare in Split

9.
Sarkofag na groblju u Supetru na
Braču (© I. Basić)

Sarcophagus at the cemetery in
Supetar on the island of Brač

6. stoljeća,⁴⁰ kakav je, primjerice, onaj na supetarskom groblju na Braču, jedan od rijetkih koji je još i danas u uporabi (sl. 9). Ti su sarkofazi često zatvarani upravo polukružnim poklopcem, a ukras im je najčešće bio samo plitko istaknuti križ – na prednjoj stranici sanduka, pokatkad križ koji se proteže čitavom dužinom poklopca, rjeđe i križevi na bočnim stranicama sarkofaga.⁴¹ Duboko uklesani latinski križevi s proširenim krajevima, karakterističnog oštrog, ukošenog trokutnog klesanja, kakvi- ma je ukrašen splitski relikvijar, nisu uobičajeni na salonitanskim sarkofazima, ali su upravo tipičan ukras arhitektonske plastike i liturgijskog namještaja 6. stoljeća na salonitanskom području (sl. 10),⁴² pa, kao i sam oblik relikvijara, upućuju na lokalne klesare i potvrđuju predloženu dataciju u 6. stoljeće.⁴³

10.
Dijelovi arhitektonske plastike iz
salonitanskog episkopalnog sklopa
(preuzeto iz: *Salona I* /bilj. 41/,
T. I. sl. 4)

Parts of architectural decoration
from the episcopal complex in
Salona

11.
Relikvijar u galeriji Artemis,
Louisville, Colorado (© Artemis
Gallery, Louisville, Colorado,
USA)

Reliquary at the Artemis Gallery in
Louisville, Colorado

12.
Relikvijar iz Apameje, Muzej
bizantske umjetnosti u Berlinu
(© Skulpturensammlung und
Museum für Byzantinische Kunst,
Staatliche Museen zu Berlin; foto:
J. Liepe)

Reliquary from Apamea, Museum of
Byzantine Art in Berlin

13.
Relikvijar iz Civatea, Dijecezanski
muzej u Milanu (© Museo
Diocesano, Milano)

Reliquary from Civate, Diocesan
Museum in Milan

Kameni relikvijari 5. i 6. stoljeća kojima je križ osnovni, pa i jedini ukras, pro-
nađeni su diljem kasnoantičkog svijeta. Kada je riječ o relikvijarima-sarkofazima,
poklopci su im tipa dvostrešnoga krova, uglavnom s ugaonim akroterijima, a križ
je obično postavljen na prednju ili bočnu stranicu poklopcu, ili na dulju stranicu
škrinje. Križ može biti plitko reljefno istaknut ili uklesan, a obično ima nešto šire
krakove, često proširenih krajeva.⁴⁴ Reprezentativni primjeri kamenih relikvijara-
sarkofaga s uklesanim križevima su bizantski mramorni relikvijar u galeriji Artemis
u Coloradu iz 5. stoljeća (sl. 11) te relikvijar iz Apameje u Siriji koji se čuva u Berli-
nu, a datira u 5./6. stoljeće (sl. 12). Sličan jednostavni ukras uklesanog križa s proši-

14.
Relikvijar u Arheološkom muzeju
u Bursi (preuzeto sa: [https://
en.wikipedia.org/wiki/Bursa_
Archaeological_Museum](https://en.wikipedia.org/wiki/Bursa_Archaeological_Museum); foto: D.
Osseman)

Reliquary at the Archaeological
Museum in Bursa

15.
Relikvijar iz crkve sv. Petra,
Tignale (preuzeto sa: [http://www.
gardalacus.it/en/portfolio_page/
san-pietro-di-gardola/](http://www.gardalacus.it/en/portfolio_page/san-pietro-di-gardola/))

Reliquary from St Peter's church,
Tignale

renim krakovima ima i relikvijar 6. stoljeća iz Civatea koji se čuva u Dijecezanskom muzeju u Milanu (sl. 13),⁴⁵ a duboko klesane križeve na kraćim stranama škrinjce ima i vapnenački sarkofag iz Razgrada (*Abritus*).⁴⁶ Svi su ovi križevi, međutim, drukčijeg tipa od onoga karakterističnog za salonitansku klesarsku produkciju 6. stoljeća, kakav nalazimo na splitskom relikvijaru.

Sudeći prema nama poznatom korpusu ranokršćanskih kamenih relikvijara-sarkofaga, možemo zaključiti da su oni mnogo češće izrađivani s dvoslivnim poklopcima, sa ili bez akroterija, a vrlo rijetko s polukružnim poklopcima. Među malobrojne nama poznate primjere spada kameni relikvijar-sarkofag pronađen na grčkom otoku Lezbosu, na čijem je poklopcu čitavom dužinom postavljen plitko reljefno istaknuti latinski križ,⁴⁷ ili iznimno zanimljiv bizantski mramorni relikvijar-sarkofag koji se čuva u Arheološkom muzeju u Bursi, čiji poklopac ima istaknutu profilaciju na vrhu te malene ugaone akroterije (sl. 14).⁴⁸ Visoki zaobljeni poklopac ukrašen plitko istaknutim križevima ima i relativno kasni primjer relikvijara-sarkofaga pronađen u langobardskoj crkvi Sv. Petra u Tignaleu (Brescia) (sl. 15). Datira se u 7. stoljeće, a zbog grube izrade i disproporcionalno velikog poklopca smatra se oglednim primjerom kamenog relikvijara s prijelaza iz kasne antike u rani srednji vijek, koji nastaje prema ranijim modelima, možda i uz njihovo nedovoljno poznavanje i razumijevanje.⁴⁹

Kada je riječ o salonitanskim sarkofazima, pitanje promjene oblika poklopca, onog dvostrešnog s ugaonim akroterijima u jednostavan polukružni, već je doticano u znanstvenoj literaturi. Objašnjeno je promjenom ideje koja je sadržana u formi sarkofaga: dok je forma antičkog sarkofaga s poklopcem na dvije vode implicirala ideju kuće, odnosno doma pokojnika za vječni život, sarkofag s polukružnim poklopcem mogao bi se shvatiti doslovno kao lijes ili sanduk za polaganje tijela, odnosno škrinja.⁵⁰ U kontekstu predloženih tumačenja i maleni predmet poput splitskog relikvijara, iako je izrađen od kamena te iako njegov oblik evocira prije svega ideju groba-sarkofaga, može podsjetiti na škrinjice za čuvanje dragocjenosti. U konačnici, kada je riječ o relikvijarima, dva spomenuta simbolička značenja – sarkofaga i škrinjice

16a, b.
Relikvijar iz Çirge, Arheološki
muzej u Adani (preuzeto iz: ANJA
KALINOWSKI /bilj. 1/, sl. 127a/b)

Reliquary from Çirga, Archaeological
Museum in Adana

nje za dragocjenosti – nisu međusobno isključiva, jer kameni relikvijar na neki način utjelovljuje i jednu i drugu ideju. Svetačke relikvije, naime, nisu samo posmrtni ostaci svete osobe s posebnim moćima, već i najveća moguća materijalna vrijednost.⁵¹ U tom je smislu zanimljivo prisjetiti se čuvene srebrne škrinjice iz Çirge, datirane između kasnog 4. i kasnog 5. stoljeća, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Adani u Turskoj (sl. 16a, b). I ovaj je maleni relikvijar zaključen visokim polukružnim poklopcem, pa je zbog njegova oblika škrinjice i iznimno bogate figuralne dekoracije nedavno iznesena pretpostavka da je tek naknadno upotrijebljen za pohranu relikvija.⁵² Ipak, važno je uočiti da su u bočne stranice poklopca decentno upisane forme zabata, što bez sumnje priziva izgled i ideju sarkofaga (sl. 16b).⁵³ Stoga nema razloga sumnjati da je formom i dekoracijom ovog predmeta upravo namjerno sugerirano

17.
Relikvijar iz Hersonesa, Muzej
Ermitaž u Sankt-Peterburgu (©
Muzej Ermitaž, Sankt Peterburg /
Gosudarstvennyj Muzej Ermitaž,
Sankt-Peterburg; foto: S. Suetova,
L. Kheifets)

Reliquary from Chersones,
Hermitage Museum in Saint
Petersburg

njegovo dvostruko značenje – škrinjice za dragocjenosti i sarkofaga – te da je izvorno bio namijenjen upravo za pohranu svetačkih moći. I maleni srebrni relikvijar iz Hersonesa, datiran polovinom 6. stoljeća, koji se čuva u Muzeju Ermitaž u Sankt-Peterburgu, ima oblik škrinjice sa zaobljenim poklopcem, koji je pak dopunjen blago istaknutim ugaonim akroterijima kako bi ujedno nalikovao sarkofagu (sl. 17).⁵⁴ Spomenuti detalji koji prizivaju izgled sarkofaga jasno upućuju na karakter dragocjenosti koja je u ovim škrinjicama čuvana, iako sama forma sarkofaga nije bila uobičajena za relikvijare izrađivane od plemenitih metala; posve je logično, naime, da je ona idejno najbolje odgovarala kamenim spremnicima.⁵⁵ Iznimke su, primjerice, srebrni relikvijar s dvoslivnim poklopcem koji se čuva u Bavarskom nacionalnom muzeju u Münchenu, koji, međutim, ima bogatu figuralnu dekoraciju tipičnu za srebrne relikvijare, te srebrni relikvijar u formi sarkofaga iz Arheološkog muzeja u Varni, s dvoslivnim poklopcem s akroterijima, ukrašen samo simbolom križa (sl. 18).⁵⁶

O izvornom smještaju splitskog relikvijara ne znamo mnogo. Njegove formalne karakteristike govore da je izrađen na području Salone u 6. stoljeću, ali koje su se relikvije u njemu izvorno nalazile i kojoj je crkvi bio namijenjen možemo samo nagađati. Veza s relikvijama svetog Dujma i svetog Anastazija, kako navodi A. Duplančić, može se potvrditi tek nakon 1604. godine. Tada se, naime, nadbiskup Markantun de Dominis zabrinuo za moći svetaca koje su bile nedolično čuvane te naredio da se sprema u oltar i zatvore. Pregledi stipesa oltara svetog Staša obavljani su 1725. i 1758. godine i oba je puta ustanovljeno da su relikvije svetog Dujma, svetog Staša, svetog Jurja i još dvojice svetaca pohranjene u kamenom kovčežiću s urezanim križevima na poklopcu. Godine 1768. izvađen je iz stipesa oltara i pohranjen u riznicu, a poslije ustupljen splitskim klarisama.⁵⁷ No, bez obzira na to kojoj je crkvi i čuvanju kojih relikvija ovaj maleni kameni spremnik izvorno bio namijenjen, njegove dimenzije, njegov oblik i simboličko značenje upućuju na izvorni smještaj u podoltarnom prostoru. Kao i u slučaju rapskog relikvijara, njegovim se izgledom imitirala forma sarkofaga, kako i dolikuje spremniku za svete ostatke koji se pohranjuju u oltarni grob, i koji nije namijenjen da bude izložen pogledima vjernika.

18.

Relikvijari u Arheološkom muzeju u Varni (© Regionalni povijesni muzej u Varni - Arheološki muzej / Varnenski arheologičeski muzej, Varna, foto: R. Kostadinova)

Reliquary at the Archaeological Museum in Varna

19a, b.

Relikvijar iz Samagera (preuzeto iz: ANTONIO GNIRS /bilj. 63/, 241-242, sl. 102, 103)

Reliquary from Samager

Već smo prije spomenuli da su raskošno ukrašeni relikvijari izrađeni od plemenitih metala ili od bjelokosti, često i s figuralnim prikazima, bili polagani u jednostavnije ukrašene kamene spremnike, a nakon translacije relikvija i njihova svečanog polaganja u podoltarni prostor i ti su, u umjetničkom smislu iznimno zanimljivi, predmeti ostajali skriveni od pogleda. Dokazana je i praksa dodatnog zaštićivanja i simboličkog „skrivanja” svetih ostataka u nekoliko relikvijara koji su bili umetani jedan u drugi, što najbolje ilustriraju tri čuvena relikvijara iz Varne u Bugarskoj – u mramorni je relikvijar-sarkofag bio položen manji srebrni, također u formi sarkofaga, a u njega pak zlatna kutijica ukrašena dragim kamenjem (sl. 18).⁵⁸ Osim toga, skrivanje relikvija i relikvijara od pogleda vjernika značilo je i dodatnu spiritualizaciju svetih ostataka, tako da su čak i pri translaciji relikvije bile skrivane, što je dodatno doprinisilo njihovoj mistifikaciji. Tzv. mobilni relikvijari, koji su nošeni u povremenim procesijama, sadržavali su u zapadnom kršćanskom svijetu uglavnom kontaktne, odnosno sekundarne relikvije.⁵⁹

Princip umetanja jednog relikvijara u drugi, *nested containers*, što bismo slobodno mogli prevesti kao princip „ugnižeđenih spremnika”, sjajno ilustrira nalaz iz 1860. godine južno od **pulske katedrale**, na mjestu gdje se uzdizao ranokršćanski oltar crkve **Sv. Tome**. Nažalost, nalazima tijekom arheoloških istraživanja nije dana potrebna pozornost i osigurana adekvatna skrb, tako da su mnogi do prve objave rezultata istraživanja već bili nestali, uključujući i kamene spremnike. Iz literature doznajemo da se u većem, grubo obrađenom kamenom spremniku (duljine 65, širine 40 i visine 47 centimetara) nalazio manji, ornamentirani mramorni spremnik s dvoslivnim poklopcem. Prema opisima bio je izrađen od grčkog mramora, s ornamentima „bizantskog” karaktera te umetnutim križem od zelenog kamena na poklopcu, koji je, međutim, bio razbijen. Unutar njega nalazila se srebrna kutija bez poklopca, pregradama podijeljena u otprilike šesnaest odjeljaka. U njoj su, uz ostalo, bili pohranjeni poznati pulski relikvijari koji se danas čuvaju u Muzeju povijesti umjetnosti u Beču – zlatna škrinjica ukrašena križevima i biljnim motivima te (najvjerojatnije također) srebrna piksida s prikazom Krista, apostola i svetaca.⁶⁰ Upravo u skladu s kasnoantičkom praksom višestruke zaštite svetih ostataka, ali i simboličkog „skrivanja” relikvija, relikvijari su bili položeni jedan u drugi – oni maleni, raskošniji i izrađeni od skupocjenijih materijala u one kamene, od kojih je prvi nalikovao sarkofagu i također bio ornamentiran, a onaj vanjski bio je potpuno jednostavan i samo grubo obrađen.⁶¹

Ugrađivanje kamenih spremnika u pod crkve bio je najjednostavniji način osiguravanja prostora za pohranu dragocjenih relikvija pod oltarom, a njegovo je zapeča-

čuvanje, osobito kada je bila riječ o jednostavnom oltaru-stolu, bilo nužno za njihovu zaštitu.⁶² Upravo u skladu sa zapadnom praksom, vrijedne su relikvije bile potpuno nedostupne kako bi se adekvatno zaštitile i sakrile od pogleda vjernika, ali i kako bi funkcionirale kao simbolički temelj oltara, odnosno same crkve.

Nalazi iz svetišta crkve **Sv. Hermagore u Samageru** kraj Pule također pokazuju kako su skupocjene škrinjice za čuvanje relikvija, od iznimne umjetničke vrijednosti, dobivale dodatnu zaštitu, te nisu bile namijenjene da budu vidljive i dostupne. Čuvana bjelokosna škrinjica pronađena 1906. godine, koja spada među najvrjednije ranokršćanske nalaze na istočnojadranskoj obali, bila je umetnuta u kamenu spremnik, koji je pak bio smješten ispod poda crkve.⁶³ Za razliku od minuciozno izvedenih reljefnih prikaza na bjelokosnoj škrinjici, veliki pravokutni kamenu spremnik u koji je bila položena (duljine 45, širine 40, visine 38 centimetara), i čija je osnovna uloga bila zaštita bjelokosne škrinje i još dragocjenijih u njoj pohranjenih relikvija, bio je samo grubo obrađen i zatvoren jednostavnim ravnim poklopcem (sl. 19a, b). Bio je izrađen od komada arhitrava, a njegov je jedini ukras bila utonula okomita plastički oblikovana dekorativna traka s motivom lišća. Poklopac kamenog spremnika bio je zapečaćen žbukom, a on je nakon toga bio doslovce ugrađen u pod crkve, tako da je funkcionirao kao ugrađeni kamenu *loculus*. Nije nam poznato gdje se ovaj kamenu spremnik danas nalazi, a po svemu sudeći tijekom godina je, nažalost, izgubljen, pa nam je poznat samo s fotografija, kao što su nam kamenu spremnici iz Pule danas poznati samo iz kasnijih opisa.

Maleni vapnenački **sandučić iz muzeja u Cresu** (sl. 20), čije je mjesto nalaza nepoznato,⁶⁴ mogao je, sudeći prema vrlo gruboj vanjskoj obradi i nedostatku dekoracije, također izvorno biti ugrađen u pod crkve. Na njegovoj se vanjštini primjećuju tragovi svrdla, dok je unutrašnjost nešto bolje i finije obrađena, a zapremina mu je iznimno mala (7 x 5 x 3 centimetara; duljina mu je 10, a visina i širina po 8 centimetara) pa nije upitno da su se u njemu mogle čuvati tek čestice tijela ili sekundarne relikvije, odnosno da u njemu nisu mogli biti pohranjeni manji relikvijari. Ako pretpostavimo da je bio ugrađen u pod ispod oltara, mogao je funkcionirati zapravo kao jednostavan kamenu *loculus* za polaganje relikvija. Druga je mogućnost da je kao takav, zatvoren poklopcem, bio položen u nešto veći oltarni grob. S obzirom na to da mu je gornji rub ravan te da na njemu nisu vidljivi nikakvi utori, moglo bi se pretpostaviti da je bio zatvoren jednostavnim ravnim pločom ili pak poklopcem s blagim kosinama ili blagim zakrivljenjem.⁶⁵ Budući da mjesto na kojem je ovaj predmet nađen nije poznato, teško ga je dovesti u vezu s određenim lokalitetom, no ipak je predložena njegova datacija u 6. stoljeće.⁶⁶

Mjesta za pohranu relikvija pod oltarom pokazivala su u kasnoantičkom razdoblju priličnu tipološku raznolikost, a njihova je veličina ovisila o veličini predmeta koji se u njima čuvao, ali i o cjelokupnoj koncepciji uređenja svetišta, odnosno crkvenog prostora. Mogli su to biti samo maleni utori pod oltarom ili u njegovu stipesu, u koje nije stalo ništa više doli same relikvije; zatim jednostavni, obično pravokutni oltarni grobovi koji su veličinom otprilike odgovarali veličini relikvijara koji je u njih bio položen, ali i oni monumentalniji i ambicioznije zamišljeni, kojima se dodatno naglašavala simbolička važnost relikvija koje su u njima čuvane, čak i s dodatnim prostorom i pristupom do same grobne komore u kojoj je bio položen relikvijar.⁶⁷ Tipologiju oltarnih grobova na području Dalmacije razradila je P. Chevalier, a dijeli ih u dva osnovna tipa – jednostavni, pravokutnog ili križnog oblika, te oni s istočnim pristupnim stubištem, pravokutnog, „L” ili križnog oblika.⁶⁸ Dakako, naglašava također da u ranokršćanskom razdoblju na ovim prostorima nisu pronađene kripte koje bi omogućavale pristup vjericima, što znači i da su oltarni grobovi bili prekriveni pločama, a pristupna su stubišta korištena samo u posebnim i vrlo rijetkim prigodama.

20.
Relikvijar u Muzeju grada Cresa
(© Muzej grada Cresa)

Reliquary at the Municipal
Museum of Cres

21a, b.
Relikvijar iz Lovrečine na Braču,
Arheološki muzej u Splitu
(© K. Kos)

Reliquary from Lovrečina on the
island of Brač, Archaeological
Museum in Split

U takav monumentalniji arhitektonski okvir – križnu konfesiju s pristupnim stubištem s istočne strane, bio je smješten **relikvijar iz Lovrečine**, uvale na sjevernoj obali otoka Brača (sl. 21a, b). Izrađen je od žućkasto-bijelog mramora i gotovo je kvadratnog oblika, a za relikvijar ovog tipa zapravo je znatnih dimenzija: duljina i širina donjeg, sačuvanog dijela relikvijara su 44 i 35 centimetara, a visina 19 centimetara.⁶⁹ Poklopac mu, nažalost, nije sačuvan. Po sredini svake stranice relikvijara uklesan je jednostavan latinski križ (neznatno dulje donje okomite haste) lagano proširenih krakova s patenom po sredini, a iako poklopac nije sačuvan, vidljiv je utor za njega te tragovi četiriju metalnih pločica kojima je bio fiksiran. Relikvijar je pronašao F. Bulić 1909. godine te ga je na temelju tipa križeva datirao u 5.-6. stoljeće,⁷⁰ a kasnija istraživanja crkve, njezine arhitektonske plastike, liturgijskog namještaja i ostataka zidnih slika upućuju na dataciju kompleksa u 6. stoljeće.⁷¹ Križ nalik na onaj na kamenom relikvijaru isklesan je i na kamenim gredama krstioničkog ciborija, a slične križeve nalazimo i na sarkofazima bračko-salonitanskih radionica koji se također datiraju u 6. stoljeće.⁷² Mramorni relikvijar iz Lovrečine izrađen je po svemu sudeći u lokalnoj sredini, od uvezenog ili reupotrebjenog komada mramora, a za pretpostaviti je da je, kao i onaj splitski ili rapski, trebao izgledati kao maleni sarkofag.⁷³ Njegova je jednostavna dekoracija svakako usporediva s onom na sarkofazima bračko-salonitanske produkcije, a ideju malenog sarkofaga vjerojatno je nadopunjavao i oblik poklopca. Predodžbu o izvornom izgledu relikvijara iz Lovrečine mogao bi nam dati vrlo dobro sačuvan, a relativno nepoznati relikvijar-sarkofag koji se čuva u umjetničkoj zbirci Sveučilišta Milwaukee u Wisconsinu (sl. 22).⁷⁴ Iako je mnogo manjih dimenzija od onog iz Lovrečine,⁷⁵ izbor materijala i formalne sličnosti svakako dopuštaju ovakvu usporedbu – spomenuti relikvijar-sarkofag izrađen je od mramora, a jedini su mu ukras plitko uklesani križevi gotovo jednakih krakova i trokutno proširenih krajeva. Križevi se nalaze na duljim stranama škrinje i kraćim stranama poklopca, koji je prilično masivan, dvostrušnog tipa i s naglašenim ugaonim akroterijima. Sličan bismo poklopac mogli zamisliti i na bračkom relikvijaru.

U kontekstu naše rasprave o smještaju i ulozi relikvijara u organizaciji svetišta ranokršćanske crkve od osobite je važnosti križna konfesija u svetištu u kojoj se relikvijar izvorno nalazio. U njezinu zapadnom kraku pronađen je postament veličine 50 x 166 centimetara na kojem je relikvijar izvorno bio postavljen.⁷⁶ Tijekom arheoloških istraživanja u konfesiji su također pronađeni dijelovi stupića oltara koji se uzdizao iznad nje – bio je to je jednostavan oltar tipa stola (oltarna menza na četiri

stupića) koji je bio učvršćen u pravokutni bazament u podu svetišta.⁷⁷ Stupići su bili izrađeni od žućkasto-bijelog mramora, kao i relikvijar, što pokazuje da je riječ o planskom uređenju čitavog svetišta s oltarom, konfesijom i relikvijarom.

Sama je križna konfesija prilično monumentalna, a u njezinu se istočnom kraku nalazi i pristupno stubište. Dio konfesije koji se proteže u smjeru istok-zapad, a koji sadrži i dvije pristupne stube na istoku, otvoren je i vidljiv, dok su poprečni krakovi križa pokriveni kamenom pločom. Pristup do mjesta s relikvijarom bio je, dakle, omogućen samo iz svetišta, očito samo kleru, a pitanje je na koji način i u kojim prilikama. U ranijim je istraživanjima zaključeno da je to moglo biti pri polaganju novih relikvija, stavljanja različitih predmeta u kontakt s relikvijama, ili u nekim drugim liturgijskim svečanostima. U tom smislu, iznesena je također pretpostavka da je konfesija imala i neku vrstu pomičnog pokrova, barem u jednom svojem dijelu, a problematizirano je i pitanje položaja svećenika u vrijeme služenja obreda. Pretpostavlja se da je službu vodio sa zapadne strane oltara, okrenut licem prema istoku, a leđima vjernicima.⁷⁸

Teško je na ovome mjestu zaključiti kakav je točno tip pokrova mogao zatvarati istočni krak konfesije, je li relikvijar iz svetišta ostajao djelomično vidljiv te u kojoj je mjeri taj pokrov doista bio mobilan. Naime, posve je jasno da je relikvije trebalo maksimalno zaštititi; u tom je smislu i pristup svećenstva relikvijaru morao biti vrlo ograničen, a sama je komora morala biti na neki način zapečaćena jer se jedino tako moglo doista osigurati i zaštititi svetačke moći. Razmatranjem primjera sličnih monumentalnih konfesija u zapadnom kršćanskom svijetu, konkretno u podalpskim prostorima, bavila se A. Kalinowski. Iako ih naziva „minikriptama”, navodi da su nakon polaganja relikvija pri posveti oltara ovakve konstrukcije bivale zapečaćene te da naknadni pristup relikvijama zapravo i nije bio moguć.⁷⁹ Naime, ideja uspostavljanja oltarnoga groba, relikvijara s moćima koji se nalazi u temeljima crkve, ali ostaje većinom nedostupan i kleru i vjernicima, bitno se razlikuje od ideje srednjovjekovne kriptе,⁸⁰ u kojoj će vjernicima biti omogućen izravniji doticaj s grobom i u njima pohranjenim svetačkim moćima.⁸¹

22.

Relikvijar u umjetničkoj zbirci
Sveučilišta Milwaukee, Wisconsin
(© University of Wisconsin-
Milwaukee Art Collection)

Reliquary in the University of
Wisconsin-Milwaukee Art
Collection

Kako navodi P. Chevalier, tip konfesije s pristupnim stubištem na istočnoj strani, kakva je ova u Lovrečini na Braču, ishodište ima na području Konstantinopola, odakle se širio na zapad upravo tijekom 6. stoljeća.⁸² Zaključuje također da je upravo u graničnom dalmatinskom području bilo moguće da oltarni grob „orijentalnog tipa” sadržava relikvije „zapadnog tipa” (sekundarne ili kontaktne),⁸³ kakve su morale biti pohranjene u konfesiji crkve u Lovrečini.⁸⁴ Kako nema podataka o stradanjima mučenika na našim otocima, kao titulare crkava ovdje nalazimo svece i mučenike iz najranijeg razdoblja kršćanstva, upravo kao što je to sveti Lovro. Stoga je posve moguće da je ovaj mali relikvijar sadržavao kontaktne relikvije znamenitog rimskog sveca. Polaganjem relikvijara crkva je dobila potrebnog titulara i relikvije, a istovremeno se postavom oltara nad konfesijom simboličkog križnog oblika uspostavila snažna veza između liturgijskog obreda i kulta mučenika.⁸⁵ Monumentalna konfesija s malenim relikvijarom-sarkofagom simbolički je prizivala mučeničke grobove na ranokršćanskim cemeterijima, postavši istovremeno liturgijsko i arhitektonsko središte crkve.

* * *

Iako ne raspolažemo zavidno velikim brojem dosad poznatih i objavljenih kasnoantičkih kamenih relikvijara iz crkava istočnojadranskog priobalja, njihovim razmatranjem unutar korpusa predmeta slične namjene, simbolike i liturgijske uloge dolazimo do zanimljivih zaključaka. Forma ovih spremnika, usko povezana s njihovim simboličkim značenjem, njihova funkcija i njihov smještaj u prostoru crkve, vrlo lijepo ilustriraju u kasnoantičkom svijetu uobičajene prakse povezane s pohranjivanjem i štovanjem relikvija. Osim toga, neki od njih pokazuju se kao iznimno vrijedni, u likovnom smislu zanimljivi, pa čak i jedinstveni predmeti, koji zaslužuju svoje mjesto u sveobuhvatnim studijama kasnoantičke kamene plastike ovog tipa, a iz kojih su dosad većinom izostajali.

Relikvijari iz Raba, Splita i Lovrečine na Braču, kao i izgubljeni mramorni spremnik iz Pule, pokazuju nam različite tipove relikvijara-sarkofaga. Oni iz Raba i Splita, nadalje, predstavljaju svojevrsni *unicum* u korpusu poznatih kamenih relikvijara kasnoantičkog svijeta. Prvi je nastao po modelu strigiliranih sarkofaga tipičnih za lokalnu klesarsku produkciju ranijih stoljeća, ali uz jasno istaknutu kršćansku poruku izraženu simbolom križa unutar vijenca, te slovima alfa i omega. Njegova posve jedinstvena dekoracija upućuje na zaključak da je proizvod lokalnog klesara, koji na sasvim originalan način kombinira dekorativne elemente inače prisutne na poganskim i na ranokršćanskim sarkofazima jadranskog podneblja. Splitski je, pak, relikvijar jedan od rijetkih sačuvanih kamenih spremnika za svetačke moći s polukružnim poklopcem. Baš kao i mali broj pronađenih relikvijara sličnog oblika, lijepo ilustrira dvojnost značenja kasnoantičkog spremnika za relikvije – on je istovremeno maleni sarkofag za ostatke svetačkih tijela i škrinjica za čuvanje dragocjenih predmeta. U korpusu nama poznatih ranokršćanskih kamenih relikvijara njegov oblik predstavlja rijetku iznimku, prije svega zbog toga što forma škrinje s polukružnim poklopcem zapravo i nije bila uobičajena za kamene relikvijare, baš kao što ni forma sarkofaga s dvoslivnim poklopcem nije bila uobičajena za relikvijare izrađene od plemenitih metala. Sam nas oblik relikvijara tako upućuje na lokalne klesare, odnosno na modele u ranokršćanskim sarkofazima salonitanskog područja koji su i sami bili zatvarani polukružnim poklopcima. Na lokalnu, salonitansku proizvodnju upućuju i križevi na bočnim stranama poklopca, koji po svojem tipu i načinu klesanja uvelike podsjećaju na arhitektonsku plastiku posljednje faze preuređenja salonitanskog episkopalnog sklopa.

Na dekoraciju onodobno proizvođenih salonitanskih sarkofaga podsjećaju i križevi s patenom isklesani na stranicama relikvijara iz Lovrečine na Braču, a iznimno je zanimljiva i njegova sličnost s relikvijarom-sarkofagom nepoznate provenijencije koji se čuva na Sveučilištu u Wisconsinu (sl. 22). Poklopac mu je najvjerojatnije ta-

kođer bio dvoslivni s ugaonim akroterijima, kako je najbolje odgovaralo kamenim relikvijarima-sarkofazima, iako ne možemo posve isključiti mogućnost da je bio u obliku ravne ploče, kakvima su pokatkad zatvarani i salonitanski sarkofazi. Iako bi se i relikvijar iz Raba i relikvijar iz Lovrečine po svojim dimenzijama mogli mjeriti čak s relikvijarima-sarkofazima istočnomediteranske provenijencije, njihova je liturgijska uloga bila bitno drukčija. Oni nemaju otvore za stvaranje kontaktnih relikvija, što govori i da nisu bili dostupni vjernicima, a svetačke moći u njih zasigurno nisu ni bile polagane direktno, bez dodatne zaštite. Njihova veličina upućuje na zapadnu praksu pohranjivanja manjih relikvijara sa svetačkim moćima u veće kamene spremnike, kako bi se dodatno zaštitili, a naposljetku i zatvorili u oltarni grob.

Princip pohranjivanja relikvijara jedan u drugi radi dodatne zaštite, ali i simboličkog „skrivanja” relikvija, najbolje ilustriraju nalazi iz Istre. Čuvena bjelokosna škrinja iz Samagera bila je položena u vrlo jednostavan, grubo obrađeni i minimalno ukrašeni kameni spremnik. O praksi polaganja jednog relikvijara u drugi te fenomenu „skrivanja” relikvija još bolje svjedoče nalazi iz Pule. Kao i u slučaju čuvenih relikvijara iz Varne (sl. 18), i pulski su relikvijari bili složeni po principu „ugniježdenih spremnika”: u grubo obrađeni kameni spremnik bio je položen manji mramorni relikvijar-sarkofag, a u njega pak srebrna kutija s odjeljcima, u kojoj su bile sortirane pojedinačne relikvije, relikvijari i sitni predmeti od plemenitih metala. Neizmijerna je šteta što nam je ovaj nalaz poznat samo iz kasnije objave, kao i to što su kameni spremnici, srebrna kutija s pregradama i drugi sitniji nalazi danas izgubljeni. Da su kojim slučajem sačuvani i danas izloženi zajedno s čuvenom zlatnom kutijicom i srebrnom piksidom, imali bismo pred sobom doista reprezentativni primjer „ugniježdenih spremnika” kasnoantičkog doba.

Naposljetku treba spomenuti činjenicu da se izrada kamenih relikvijara u formi sarkofaga nastavlja i u srednjem vijeku, a među najpoznatijim primjerima na našim prostorima jest onaj svete Anastazije iz zadarske katedrale ili svetog Maura i Eleuterija u kompleksu porečke katedrale. Kako u srednjem vijeku zaživljuje praksa translacije dijelova, ali i cjelovitih svetačkih tijela u gradske crkve, te kako se počinju prakticirati i drukčiji načini njihova štovanja, dimenzije relikvijara postaju sve veće te dosežu i one monumentalnih sarkofaga.⁸⁶ Nerijetko se upravo gotovi sarkofazi prenose s gradskih groblja kako bi bili reupotrebjeni za pohranu relikvija unutar crkvenog prostora; o tome nam, primjerice, svjedoči golemi relikvijar svete Eufemije u župnoj crkvi u Rovinju, izvorno antički sarkofag, ili relikvijar (oltar) svetoga Dujma u splitskoj katedrali, izvorno kasnoantički sarkofag. Takvi se relikvijari-sarkofazi više ne smještaju u skućeni podoltarni prostor gdje bi ostali zapravo fizički i vizualno nedostupni vjernicima, već, čak i onda kada se polažu u crkvene kripte, ostaju na neki način vidljivi, pa i fizički dostupni za veći broj štovatelja; pokazuje to, primjerice, i postava kamenog relikvijara s moćima svetog Pelagija u kripti novigradske katedrale. Kameny relikvijari tako postaju novi fokusi organizacije autonomnih kulturnih prostora unutar crkve, dostupni vjernicima i hodočasnici, pristupačni i pogodni za drukčije oblike štovanja, te stvaranja kontaktnih relikvija. O ovom ćemo fenomenu, upravo na primjeru monumentalnih kamenih relikvijara iz Istre i Dalmacije, pisati nekom sljedećom prigodom.

BILJEŠKE

- ¹ Literatura je iznimno obimna te ju na ovome mjestu nema smisla pojedinačno navoditi. Neki od relikvijara pronađenih na istočnojadranskom prostoru navode se i u sinteznim studijama i katalozima na koje se ovdje često referiramo: JOSEPH BRAUN, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, sv. 1 - *Arten, Bestandteile, Altargrab, Weihe, Symbolik*, München, 1924., 559, 636–637 i JOSEPH BRAUN, *Die Reliquiare des christlichen Kultes und ihre Entwicklung*, Freiburg im Breisgau: Herder & Co. GmbH Verlagbuchhandlung, 1940., *passim*; HELMUT BUSCHHAUSEN, *Die spätromischen Metallscriinia und frühchristlichen Reliquiare*, I. Teil, Katalog, Wiener Byzantinistische Studien Bd. IX, Beč: Österreichische Akademie der Wissenschaften; Wien - Köln - Graz: Hermann Böhlau Nachfolger, 1971., *passim*; ANJA KALINOWSKI, *Frühchristliche Reliquiare im Kontext von Kultstrategien, Heilserwartung und sozialer Selbstdarstellung*, Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz, Kunst im ersten Jahrtausend, Bd 32, Reichert Verlag Wiesbaden, 2011., *passim*.
- ² Kako je većina kamenih spremnika s istočnojadranske obale svoje prve objave doživjela tek u posljednjih desetak ili petnaestak godina, u starijim pregledima kasnoantičke umjetnosti ili katalozima i studijama upravo ove vrste artefakata oni uglavnom izostaju. U kataloškom pregledu H. Buschhausena navode se samo onaj iz Samagera kod Pule te iz Lovrečine na otoku Braču. Vidi HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 10, C 24.
- ³ Vidi, primjerice, CYNTHIA HAHN, What Do Reliquaries Do for Relics?, *Numen* 57 (2010.), 284–316. Autorica među ostalim kaže: „... they also, from the beginning, carry messages about the significance, authenticity and meaning of the relics... reliquaries are in their essence a mediation between relics and their audiences. We are thus engaged, it would seem, in the study of a sort of object that resists most of the categories of conventional art history.” Za pitanje simboličke uloge i smještaja kasnoantičkih relikvijara te posredničke uloge između svetačkih moći i vjernika vidi ANN MARIE YASIN, *Sacred Installations. The Material Conditions of Relic Collections in Late Antique Churches*, te HOLGER A. KLEIN, *Materiality and the Sacred. Byzantine Reliquaries and the Rhetoric of Enshrinement*, u: *Saints and Sacred Matter. The Cult of Relics in Byzantium and Beyond* (ur. C. Hahn, H. A. Klein), *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, 2015., 133–151, 231–252. Za proučavanje kamenih relikvijara i njihova smještaja osobito su zanimljive recentne studije ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), JOHN CROOK, *The Architectural Setting of the Cult of Saints in the Early Christian West c. 300-1200*, Oxford: Clarendon Press, 2003. te MARIE-CHRISTINE COMTE, *Les reliquaires proto-byzantins du Proche-Orient et de Chypre à la période proto-byzantine (IVe-VIIIe siècles) : forme, emplacements, fonctions et cultes*, *Bibliothèque de l'Antiquité tardive* 20, Brepols, Turnhout, 2012. Za osvrt na pitanje proučavanja relikvijara u povijesnim znanostima i stariju bibliografiju vidi također CAROLYNE WALKER BYNUM – PAULA GERSON, *Body-Part Reliquaries and Body Parts in the Middle Ages*, *Gesta* 36/1 (1997.), 3–7. Zanimljivo je da se u svojoj doista monumentalnoj studiji o kršćanskim relikvijarima J. Braun uopće ne dotiče onih kamenih; vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1940.). Spominje ih, međutim, kada piše o oltarnom grobu i praksi pohranjivanja relikvija, a naziva ih spremnicima („Behälter”); vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 635–640.
- ⁴ Ovo nije cjeloviti korpus. Posljednjih je godina pronađeno još nekoliko ranokršćanskih kamenih relikvijara koji, međutim, još nisu objavljeni, pa stoga neće ni biti dijelom ove kratke studije.
- ⁵ Vidi MILJENKO DOMIJAN, *Rab u srednjem vijeku*, Split, 2004., 19–20; MILJENKO DOMIJAN, *Rab – grad umjetnosti*, Barbat-Zagreb, 2007., 157–158; MIRJA JARAK, *Starokršćanska i rano-srednjovjekovna skulptura otoka Raba, Starohrvatska prosvjeta* III/37 (2010.), 77–109; MIRJA JARAK, *Studije o kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj skulpturi s otoka Raba*, Zagreb: FF-press, 2017., 48–50, kat. 14 (s pregledom starije literature).
- ⁶ Uobičajene dimenzije ranokršćanskih kamenih relikvijara bile su oko 15 x 30 cm, iako su neki te dimenzije premašivali, a relikvijari čije dulje stranice premašuju 50, pa i 100 centimetara, nalazimo, primjerice, na području Sirije. Njihova je reprezentativnost povezana i s činjenicom da su bili postavljeni tako da budu vidljivi. Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 74; *Treasures of Heaven. Saints, Relics and Devotion in Medieval Europe*, katalog izložbe, The British Museum Press, 2011., *passim*. Za kataloški pregled vidi HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1).
- ⁷ Vidi MILJENKO DOMIJAN (bilj. 5, 2007.), 158.
- ⁸ MILJENKO DOMIJAN (bilj. 5, 2004.), 19–20, MILJENKO DOMIJAN (bilj. 5, 2007.), 157–158. Dataciju prihvaća i MIRJA JARAK (bilj. 5, 2010.), 83; MIRJA JARAK (bilj. 5, 2017.), 48–50.
- ⁹ Za načine ukrašavanja relikvijara vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 129–185, osobito 129–134; za pregled vidi također HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1).
- ¹⁰ MIRJA JARAK (bilj. 5, 2010.), 83; MIRJA JARAK (bilj. 5, 2017.), 50. Za relikvijar iz Istanbula vidi HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), 307–308, T. 23 (kat. C 55). Dimenzije relikvijara su 32,5 x 14 x 14 cm.
- ¹¹ Vidi FRANCESCA SOGLIANI, *Scultura di Verona alla fine della tarda antichità. Lurnetta marmorea del Museo di Castelvecchio*, u: *XLII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Seminario internazionale sul tema: „Ricerche di Archeologia Cristiana e Bizantina”, Ravenna, 14-19 maggio 1995, Ravenna, Edizioni del Girasole, 1996., 875–900; *Felix Ravenna. La croce, la spada, la vela: l'alto Adriatico fra V e VI secolo* (ur. A. Augenti, C. Bertelli), Ravenna: Skira, 2007., 106–107, n. II.7. Dimenzije su mu 35 x 27 x 24 (visina) cm, a predložena datacija je 6. stoljeće ili čak kasnije.
- ¹² Objavljuju ga u svojim studijama ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), *passim*, sl. 91 te HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 56. Kako je navedeno na internetskoj stranici muzeja, dimenzije su mu 38,74 x 56,52 x 30,48 cm.
- ¹³ GEORGI ATANASOV – ZDRAVKO DIMITROV, *About the Dating and History of the Urn-Sarcophagus with Relics of St. Dassius from Durostorum (+ 20 November 303 AD)*, *Pontica* XLVII (2014.), 97–110. Autori pretpostavljaju da je nastao po uzoru na maloazijske sarkofage ili pak da je izrađen u nekoj od maloazijskih radionica. Dimenzije škrinje su 102 x 50 x 44 cm, a poklopac je naknadno dodan jer izvorni nije sačuvan.
- ¹⁴ Primjeri su brojni. Mogla bi se spomenuti poznata srebrna škrinja iz crkve San Nazaro u Milanu (Milano, Katedralna riznica), srebrna *Capsella* iz Brivija (Pariz, Muzej Louvre), tzv. *Capsella Africana* i *Capsella Vaticana* (Vatikan, Muzej sakralne umjetnosti), srebrne pikside iz Grada (Riznica Sv. Eufemije), kao i srebrna

- piksida iz Novalje na Pagu (Zadar, Arheološki muzej), koje imaju stranice oivičene sličnim motivima tordirane vrpce ili pletenice – vidi HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 11, B 14, B 15, B 16, B 18/19; BORIS ILAKOVAC, Ranokršćanski relikvijari kesenske (Cissa) biskupije iz Novalje na otoku Pagu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 26-27 (1993.-94.), 47–65. Sličan ukras postoji i na kamenom sarkofagu iz Dračevice na otoku Braču (rano 4. st.) te fragmentu sarkofaga iz Arheološkog muzeja u Zadru; vidi NENAD CAMBI, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji (od II. do IV. stoljeća) = Die Sarkophage lokaler Werkstätten in römischen Dalmatien (2. bis 4. Jh. n. Chr.)*, Biblioteka Knjiga Mediterana 60, Split: Književni krug, 2010., kat. 3, kat. 186.
- ¹⁵ MIRJA JARAK (bilj. 5, 2010.), 83; MIRJA JARAK (bilj. 5, 2017.), 48–50.
- ¹⁶ Za tipove ukrašavanja ranokršćanskih sarkofaga vidi GUNTRAM KOCH, *Frühchristliche Sarkophage*, Handbuch der Archäologie, München: Verlag C. H. Beck oHG, 2000. te FABRIZIO BISCONTI – HUGO BRANDENBURG (ur.), *Sarcofagi tardoantichi, paleo-christiani e altomedievali*, Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (École Française de Rome – 8 maggio 2002), Monumenti di antichità cristiana/Serie 2, Città del Vaticano, 2002. Tipologiju dalmatinskih sarkofaga u navedenoj publikaciji donosi NENAD CAMBI, I sarcofagi dalla tarda antichità in Istria e Dalmazia, 75–96. Autor naglašava potrebu razlikovanja sarkofaga sa strigilima od onih s ravnim vertikalnim žljebovima, kakvi se izrađuju i u lokalnim radionicama.
- ¹⁷ Za sarkofage ukrašene na ovaj način vidi NENAD CAMBI (bilj. 14), 26–27, 31; kat. 164 (sarkofag u peripteru splitske katedrale), kat. 5 (fragmenti sarkofaga iz Potirne na otoku Korčuli), kat. 37 (fragmenti koji se čuvaju u zbirci u Solinu), kat. 129, 130, 140 (fragmenti iz Salone pohranjeni u Arheološkom muzeju u Splitu). Vidi također NENAD CAMBI, *Antika* (Povijest umjetnosti u Hrvatskoj 2), Zagreb: Naklada Ljevak, Institut za povijest umjetnosti, 2002., 167.
- ¹⁸ M. Jarak također zaključuje da je relikvijar izrađen u lokalnim radionicama, ali mu pretpostavlja italske predloške; vidi MIRJA JARAK (bilj. 5, 2010.), 83.
- ¹⁹ MILJENKO DOMIJAN (bilj. 5, 2007.), 158.
- ²⁰ Vidi NENAD CAMBI (bilj. 14), 27–28.
- ²¹ HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1) navodi: „... denn die meisten Steinkisten gleichen kleinen Sarkophagen, und ihre Deposition im Altgrab erfolgte auch nach stereotypem Schema” (10). Ranokršćanske kamene relikvijare A. Kalinowski dijeli u dva osnovna tipa: onaj koji imitira formu sarkofaga te onaj koji izgleda poput škrinje s ravnim poklopcem; tomu nadodaje i one koji oblikom oponašaju židovske osuarije. Autorica također tumači vezu između forme i funkcije relikvijara različitih tipova; vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 74–78, 101–106. Tipologiju ranokršćanskih relikvijara na primjerima pronađenim na području Bugarske razrađuje ALEKSANDAR MINCHEV, *Early Christian reliquaries from Bulgaria (4th-6th century AD)*, Varna Regional Museum of History, 2003., osobito 7–13. Dijeli ih prema obliku (sarkofaga, škrinje /s podtipovima/, posude, i one nedefiniranog oblika), te materijalu od kojeg su izrađeni (zlatu, srebru, bronca, olovo, mramor, vapnenac i glina). Vidi također JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 525–661.
- ²² Kasnoantički kameni spremnici vrlo su rijetko ukrašeni figuralnim prikazima. Među rijetkima su mramorni relikvijar s biblijskim prizorima iz Nadbiskupskog muzeja u Ravenni ili relikvijari iz Arheološkog muzeja u Sivasu, Muzeja Louvre u Parizu ili Etnografskog muzeja u Beratu, sa simboličkim biljnim i životinjskim motivima. Ornamentalna je dekoracija češća, a lijepi primjeri su sirijski relikvijar-sarkofag iz Arheološkog muzeja u Istanbulu ili maloazijski relikvijar-sarkofag iz Državnih muzeja u Berlinu (vidi HELMUT BUSCHHAUSEN /bilj. 1/, kat. C 37, C 50, C 51, C 58, C 65; ANJA KALINOWSKI /bilj. 1/, *passim*, sl. 89, 90, 139a-d, 140a-d).
- ²³ Donosimo fotografije aukcijske kuće koja je relikvijar prodala 2019. godine (TimeLine Auctions, UK), ali prema pravilima aukcijske kuće nismo mogli dobiti informaciju o njegovu trenutnom vlasniku.
- ²⁴ Vidi dva relikvijara-sarkofaga s područja Nonsberga, relikvijare iz Pergine, Schloss Tirola, Chura, Paspelsa, Kanzianiberga, Hemmaberga; relikvijar iz Hemmaberga i Pergine Kalinowski smatra importom. Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 77–78, sl. 14, 16a, 81, 82, 96, 97, 98, 116. Neke od spomenutih relikvijara objavio je i HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 5, C 8, C 9, C 10. Krajnje pojednostavljenu izradu pokazuju relikvijar iz Schloss Tirola, Chura, Paspelsa i Kanzianiberga, a onaj iz Paspelsa, iako ima utore za fiksiranje poklopcu, zapravo više i ne sliči sarkofagu.
- ²⁵ „Die Kammer im Altar war gewissermaßen ein Mausoleum, eine Grabkapelle”. Vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 207. Autor veliki dio studije posvećuje upravo oltarnom grobu – nazivima i tipovima, vrstama pokrova, njegovu sadržaju (relikvijama i kamenim spremnicima za relikvije, dotičući se i njihove forme sarkofaga), porijeklu oltarnoga groba i njegovoj povezanosti s oltarom itd. (525–661). U svojoj kasnijoj studiji o relikvijarima u potpunosti izostavlja one izrađene od kamena. Razrađujući tipove relikvijara s obzirom na njihovu formu, navodi i onaj u formi sarkofaga, ali se ovdje bavi mnogo kasnijim primjerima i ne spominje kamene spremnike toga oblika. Vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1940.), 196–198.
- ²⁶ „At a fundamental level, the arrangements of the reliquaries turned them into a kind of tomb... They bear the recognizable form of a tomb, but cannot be tombs. They are, rather, *representations* of tombs.” Vidi ANN MARIE YASIN (bilj. 3), 150.
- ²⁷ Literatura na temu translacije i fragmentacije svetačkih tijela, stvaranja kontaktnih relikvija, kao i odnosa groba i oltara (oltarnog stola) je obimna. Važno je i razumijevanje različitih praksi, osobito po pitanju premještanja svetačkih tijela, u istočnom i zapadnom kršćanskom svijetu. Među zanimljivim studijama su ALAN THACKER, *Rome of the Martyrs Saints, Cults and Relics, Fourth to Seventh Centuries* te CAROLINE J. GOODSON, *Building for Bodies The Architecture of Saint Veneration in Early Medieval Rome*, u: *Roma Felix – Formation and Reflections of Medieval Rome* (ur. É. Ó. Carragáin, C. N. de Vegvar), Routledge, 2008., 13–49, 51–79; zatim ROBIN M. JENSEN, *Saints’ Relics and the Consecration of Church Buildings in Rome*, *Studia Patristica LXXI* (ur. J. Day, M. Vincent), Leuven – Paris – Walpole, MA (2014.), 153–169. Vidi također već prije citirane studije JOHN CROOK (bilj. 3), osobito 6–39; *Treasures of Heaven* (bilj. 6). Za pitanja uredjenja mjesta kulta i njegove dostupnosti vidi također BEAT BRENNK, *Der Kultort, seine Zugänglichkeit und seine Besucher*, u: *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie* (Bonn 1991.) (ur. E. Dassmann, J. Engemann), Münster, 1995., 69–122. Za problematiku svetačkih kultova i njihova razvoja vidi također PETER BROWN, *The Cult of the Saints. Its*

- Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press, 1981.; JEAN-CHARLES PICARD, Les saints dans les églises latines des origines au IXe siècle, *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, 14, Pariz, 1990. (1988.), c. 203-212, u: *Évêques, saints et cités en Italie et en Gaule. Études d'archéologie et d'histoire*, Rim, École Française de Rome, 1998., 337-348 (Publications de l'École française de Rome, 242) i dr.
- ²⁸ Za pitanje simboličke uloge i smještaja kasnoantičkih relikvijara vidi ANN MARIE YASIN (bilj. 3). Među ostalim autorica navodi (141): „The ritual encasing, sealing, and burying of the reliquary transformed it from a portable object into something fundamentally architectural. It now became immobile, rooted, and physically integral to the church structure.” Pitanje povezanosti oltarnoga groba i oltarnog stola problematizirano je već u FRANZ WIELAND, *Altar und Altargrab der christlichen Kirchen im 4. Jahrhundert. Neue Studien über den Altar der altchristlichen Liturgie*, Leipzig, 1912. Za pitanje podrijetla oltarnoga groba, smisla pohranjivanja relikvijara u oltarni grob u podu crkve, kao i simboličku povezanost oltarnoga groba, odnosno u njemu pohranjenih relikvija i oltara vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 557-661. Pitanje povezanosti oltarnoga groba, odnosno relikvija, oltara i euharistije otvara i JOHN CROOK (bilj. 3), 12-14, 65-68, te ROBIN M. JENSEN (bilj. 27).
- ²⁹ ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 186.
- ³⁰ Kako navodi JEAN-CHARLES PICARD (bilj. 27), 340: „Cette *virtus* est conçue de façon très matérielle, comme un rayonnement qui émane du dépôt sacré et dont la puissance diminue à mesure qu'on s'en éloigne : il importe de s'approcher le plus possible du corps saint, et si possible de le toucher. La *virtus* du saint procure la santé aux vivants, le salut éternel aux défunts, deux notions qu'exprime le mot latin *salus*. La *virtus* du saint procure la vie éternelle aux défunts.”
- ³¹ ANN MARIE YASIN (bilj. 3) 146-148; HOLGER A. KLEIN (bilj. 3), 239 i dalje. Različitu praksu na području Sirije, Jordana i Svete Zemlje objašnjava i ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 43-47, a pitanja kreiranja kontaktnih relikvija dotiče se i BEAT BRENK (bilj. 27).
- ³² Relikvijar je dimenzija 38,1 x 17,8 x 30,5 cm, a rupica na poklopcu svjedoči o tome da je istočne provenijencije te da je bio dostupan za kreiranje sekundarnih relikvija. Trenutačno je na galerijskoj aukciji.
- ³³ Vidi *Treasures of Heaven* (bilj. 6), 10. Kao i kod prethodnog primjera, rupica pri dnu škrinje govori o istočnoj provenijenciji relikvijara. Dimenzije su mu 39,5 x 18 x 30,5 cm.
- ³⁴ MILJENKO DOMIJAN (bilj. 5, 2004.), 21.
- ³⁵ I Mirja Jarak spominje da je rapski relikvijar bio dio ranokršćanske opreme crkve Sv. Ivana Evanđelista, iako ne razmatra njegov izvorni smještaj. Vidi MIRJA JARAK (bilj. 5, 2010.), 83; MIRJA JARAK (bilj. 5, 2017.) 48-50.
- ³⁶ Vidi MILJENKO JURKOVIĆ, Oratorij-relikvijarij i deambulatorij crkve Sv. Ivana u Rabu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 14 (1990.), 81-91.
- ³⁷ Objavljuje ga ARSEN DUPLANČIĆ, Dva starokršćanska relikvijara iz Splita, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106 (2013.), 205-229.
- ³⁸ Precizne dimenzije 20,2 x 13,3 x 18,6 cm navodi ARSEN DUPLANČIĆ (bilj. 37), 207.
- ³⁹ Vidi gore, bilj. 6.
- ⁴⁰ Zaključuje to i A. Duplančić te donosi pregled literature o sarkofazima lokalne salonitanske produkcije. Vidi ARSEN DUPLANČIĆ (bilj. 37), 210. Među najvažnijim naslovima valjalo bi istaknuti IGOR FISKOVIĆ, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXXV (1981.), 105-135; IGOR FISKOVIĆ, Solinski tip ranokršćanskih sarkofaga, *Arheološki radovi i rasprave* 12 (1996.), 117-140; NENAD CAMBI, Sarkophage aus salonitanischen Werkstätten, *Akten des Symposiums „125 Jahre Sarkophag-Corpus“* (Marburg, 4.-7. 10. 1995.) (Sarkophag-Studien) (ur. G. Koch i drugi), Mainz am Rhein 1998., 169-181; NENAD CAMBI, Sarkofagi con la croce nel centro della cassa, *Akten des Symposiums „Frühchristliche Sarkophage“* (ur. G. Koch), Mainz am Rhein, 2002, 47-56; NENAD CAMBI (bilj. 16); NENAD CAMBI (bilj. 14); NENAD CAMBI, Bilješke o kasnoj antici na Braču, *Brački zbornik* 22 (2007.), 87-125. Za novija istraživanja vidi također IVAN BASIĆ, Ranokršćanski sarkofag iz Trevisa i njegova grupa, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39 (2015.), 7-20.
- ⁴¹ Primjerice, sarkofag iz Lovrečine ima dvostrešni poklopac s akroterijima, s reljefno istaknutim križem s proširenim krakovima na bočnoj strani poklopca i na bočnoj strani sanduka. Vidi NENAD CAMBI (bilj. 40, 2007.), 122, sl. 14; IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1981.), 110, T. XXII, sl. 5. Križ koji se proteže čitavom dužinom poklopca imaju, primjerice, dva sarkofaga iz Supetra. Vidi IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1981.), 120, T. XXIII, sl. 3, T. XXIV, sl. 3; IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1996.), sl. 5 i 6.
- ⁴² Vidi *Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone / Katalog starokršćanske arhitektonske skulpture Salone/* (ur. N. Duval, E. Marin, C. Metzger), Collection de l'École française de Rome 194, Arheoloski muzej-Split - Centar A. Merlin (C.N.R.S. - Paris-Sorbonne) - E.F.R., Split-Rim, 1994., osobito 1, T. IX, X, XI, XV, XVI, XVII; također PASCALE CHEVALIER, Les dispositifs liturgiques des églises de Dalmatie et d'Istrie, u: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju* (Split-Poreč 25. 9. - 1. 10. 1994.) (ur. N. Cambi, E. Marin), vol. 2, Arheološki muzej, Split, 1998., 975-996. Za definiranje tipa križa kao „solinskog” IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1996.), 130.
- ⁴³ Upravo takvu dataciju predlaže ARSEN DUPLANČIĆ (bilj. 37), 212-213.
- ⁴⁴ Jedini ukras relikvijara mogu biti i jednostavni uklesani križevi vrlo tankih krakova, kakve na duljoj stranici škrinje i bočnim stranama poklopca ima, primjerice, kameni relikvijar-sarkofag iz Hersonesa (6./7. ili 9./10. st., Kijev, Muzej Teološke akademije). Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), sl. 88; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 30.
- ⁴⁵ Smatra se da je relikvijar nastao po modelu tzv. ravenskih sarkofaga, a u literaturi se navodi različit materijal te ponešto različite dimenzije (mramor/vapnenac /?/; 16 x 20 x 12 cm; 15 x 15 x 17,3 cm; 11,8 x 14,3 x 17,4 cm). Vidi *Splendori al Museo Diocesano. Arte ambrosiana dal IV al XIX secolo*, katalog izložbe (ur. P. Biscottini, kataloška jedinica G. A. Vergani), Milano 2000., 34-35; *Museo Diocesano di Milano* (ur. P. Biscottini), Milano, 2005., 67; *Museo Diocesano* (ur. P. Biscottini, kataloška jedinica E. Galletti), Milano, 2011., 300-301.
- ⁴⁶ Vidi ALEKSANDAR MINCHEV (bilj. 21), kat. 19.

- ⁴⁷ HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 71, sl. 14. To je jedini kameni relikvijar s polukružnim poklopcem koji se navodi u studiji, ali autor donosi samo crtež, ne i fotografiju.
- ⁴⁸ Unatoč pokušajima kontaktiranja Arheološkog muzeja u Bursi, nismo uspjeli dobiti nikakve informacije o relikvijaru, pa nam čak ni njegova datacija nije poznata. Polukružni poklopac s istaknutom profilacijom na prvi će nas pogled podsjetiti na goleme likijske sarkofage s visokim, blago zašiljenim bačvastim poklopcima zaključenim istaknutom profilacijom, iako to, dakako, ne mora značiti i direktne uzore.
- ⁴⁹ Poznat je i njegov smještaj u oltarnom grobu s pristupnim stubištem. Dimenzije su mu 46 x 42 x 35 cm, a u njemu je pronađeno i nekoliko srebrnih relikvijara koji su nažalost izgubljeni. Vidi *La chiesa longobarda di San Pietro a Tignale*, Storia e archeologia, Comune di Tignale (prema: G.-P. Brogiolo, ur., *Archeologia e storia della chiesa di San Pietro di Tignale*, Mantua 2005.) http://www.comune.tignale.bs.it/include/mostra_foto_allegato.php?servizio_egov=ev3&idBlocco=22&idTesto=1
- ⁵⁰ IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1981.), 129. Tip poklopca autor također tumači prizivanjem oblika nebeskog svoda u IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1981.), 119; IGOR FISKOVIĆ (bilj. 40, 1996.), 125; NENAD CAMBI (bilj. 17), 271; NENAD CAMBI (bilj. 14), 26.
- ⁵¹ Iz opisa mučeništva svetog Polikarpa iz Smirne doznajemo kako su za njegove učenike svečeve kosti bile „dragocjenije od dragog kamenja i finije od čistoga zlata”. Preneseno iz HOLGER A. KLEIN (bilj. 3), 236.
- ⁵² PAWEŁ NOWAKOWSKI, *Cult of Saints*, E01085 - <http://csla.history.ox.ac.uk/record.php?recid=E01085> (pristup: 4. lipnja 2020.).
- ⁵³ Vidi u ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), *passim*; osobito 80 (bilj. 428), sl. 127a-d; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 4. Dimenzije s poklopcem su mu svega 9,8 x 4 x 7,6 (visina) cm.
- ⁵⁴ Vidi u GALIT NOGA-BANAI, *Trophies of the Martyrs. An Art Historical Study of Early Christian Silver Reliquaries*, Oxford University Press, 2008., *passim*; osobito 106, 127, 161–162 (kat. 13) (autorica upravo objašnjava kako nije uobičajeno da relikvijari tipa sarkofaga imaju tako elaborirane prikaze); ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), *passim*, osobito 80; sl. 110a-c; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 21. Dimenzije su mu 13,4 x 8,5 x 11,5 cm.
- ⁵⁵ O pogodnosti forme sarkofaga za kamene spremnike piše i JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 635–640. Za još par srebrnih relikvijara čijim je poklopcem diskretno sugerirana forma sarkofaga vidi ALEKSANDAR MINCHEV (bilj. 21), kat. 8 i 9.
- ⁵⁶ Za spomenute primjere vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), *passim*; sl. 77, 110, 127, 145; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), *passim*.
- ⁵⁷ Vidi ARSEN DUPLANČIĆ (bilj. 37), 208–209; ARSEN DUPLANČIĆ, Opis oltara Sv. Staša u splitskoj katedrali iz dvadesetih godina XVIII. stoljeća, *Kulturna baština* 28-29 (1997.), 75–94; MILAN IVANIŠEVIĆ, Liturgijski opisi oltara svetog Staša u splitskoj prvostolnoj crkvi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 28/1 (1989.), 33–50.
- ⁵⁸ Vidi *Treasures of Heaven* (bilj. 6), 38–39; ANN MARIE YASIN (bilj. 3), 148–150; HOLGER A. KLEIN (bilj. 3), 239; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), 263–265, T. 1-3, fig. 10 (kat. C1).
- ⁵⁹ Za pitanje vidljivosti relikvijara vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), osobito 69–72. Za fenomen skrivanja relikvija i polaganja jednog relikvijara u drugi („nested containers”) vidi ANN MARIE YASIN (bilj. 3), 135, 150; *Treasures of Heaven* (bilj. 6), 212–213; za skriva-
- nje relikvija i ispravan odnos prema relikvijama (koji je različit na Zapadu i na Istoku), uključujući i njihovo dodirivanje, vidi CYNT-HIA HAHN (bilj. 3), 305–309; te više radova objavljenih u zborniku *Rannochristijanski macenici i relikviji i tjachnoto pocitane na iztok i zapad*. Mezdunarodna konferencija. Varna 20-23 noemvrii 2003 g. / *Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West*. Proceedings of the International Conference, Varna, November 20th-23th 2003, Acta Musei Varnaensis IV, Varna 2006. (LUCREZIA SPERA, Distribution and Monumental Typologies of the Sanctuaries in the Suburbs of Rome in Late Antiquity and in the Early Medieval Period, 7-24, YORAM TSAFRIR, On the Location of Relics in the Churches of Palestine and Arabia in the Early Byzantine Period). Pitanje smještaja relikvijara unutar crkve i pristupa relikvijarima dotiče i ALEKSANDAR MINCHEV (bilj. 21), 8–9. O praksi polaganja jednog relikvijara u drugi piše već J. Braun (one vanjske, kamene, naziva spremnicima), kao i o ulozi oltarnoga groba u istočnom ritisu. Vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 635–640, 646–650. Dakako, tretman relikvija, odnosno odnos prema relikvijarima bio je drukčiji u javnom i privatnom prostoru. Dok su one u javnim prostorima bile vezane za jedno mjesto, skrivene i ne-osobne, u privatnoj su sferi one bile mobilne, vidljive i u osobnom vlasništvu. Posebnu kategoriju čine *ad sanctos* relikvijari koji su polagani u grob uz pokojnika. Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), osobito 29–30, 42, 43–47, 75. Autorica donosi i brojne vrijedne rekonstrukcije izvornog smještaja relikvijara.
- ⁶⁰ Vidi HEINRICH SWOBODA, Früchristliche Reliquiarien des K. K. Münz- und Antiken- Cabinetes, *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*, Neue Folge, 16 (1890.), 1–22. Autor navodi da nije točno zabilježeno je li pikside bila unutar kutije s pregradama ili pokraj nje, kao i da su brojni nalazi nakon istraživanja nestali. Nažalost, ne postoje ni crteži pronađenih kamenih spremnika. JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), 636–637; HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 20. Za rekonstrukciju nalaza vidi JOSIPA BARAKA, A proposito dei reliquiari paleocristiani di Pola e di Novalja, *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto Medioevo: novità e riflessioni. Atti della giornata tematica dei Seminari di archeologia cristiana* (Roma, 8 marzo 2007) (ur. E. Marín, D. Mazzoleni), Città del Vaticano, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2009., 187–207 (sl. 2).
- ⁶¹ Slična je situacija bila zatečena u Gradu, gdje su srebrni relikvijari bili pohranjeni u jednostavnu, neukrašenu kamenu škrinju. Mramorna je škrinja šttila vapnenački relikvijar-sarkofag iz Hemmaberga, a jednostavna kamena škrinja šttila je i relikvijare od srebra i jelenjeg roga iz Paspelsa. Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 29–32, 99–100. Vidi također HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 5. Za fenomen polaganja jednog relikvijara u drugi vidi bilj. 58. Relikvijari s pregradama često su omogućavali spremanje i razdjeljivanje manjih relikvijara ili samih relikvija u njihovoj unutrašnjosti (vidi ANJA KALINOWSKI / bilj. 1/, 91–93). U ovome se kontekstu možemo prisjetiti i nalaza iz Novalje na Pagu koji također svjedoči o praksi pohranjivanja manjih relikvijara u one veće, iako, kako pokazuju istraživanja, novaljsko tajno spremište nije bilo u direktnoj vezi s oltarom u svetištu crkve. Vidi ANĐELKO BADURINA, Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, *Materijali XII, IX. kongres arheologa Jugoslavije (Zadar 1972.)* (1976.), 283–295; IVO FADIĆ, Novaljski relikvijari, *Diadora* 15 (1993.), 157–174; BORIS ILAKOVAC (bilj. 14); JOSIPA BARAKA (bilj. 60), sl. 3.

- ⁶² Upravo zbog toga ispod oltara-stola uglavnom nisu postojali otvori koji bi omogućavali kontakt s relikvijom. Oltari tipa sanduka (šuplji i s otvorom zatvorenim *fenestellom*) ili stipes-oltari u tom su smislu bili sigurniji pa su omogućavali vizualni kontakt s oltarnim grobom i posredni kontakt s relikvijom kroz male otvore, a posljedično i kreiranje sekundarnih relikvija; vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 33–35. Autorica objašnjava tipove pohrane relikvija u oltare.
- ⁶³ Relikvijar je prvi put objavljen u ANTONIO GNIRS, Frühchristliche Denkmäler in Pola, *Kunstgeschichtliches Jahrbuch der K.-K. Zentral-Kommission für Erforschung und Firhaltung der Kunst und historischen Denkmale* 4 (1906.), 229–256 (II. S. Hermagoras in Samagher /Valle lunga/). Bibliografija o bjelokosnom relikvijaru je obimna pa ovdje nema smisla navoditi pojedinačne naslove. I kameni spremnik i bjelokosni relikvijar u svojoj studiji navodi A. Kalinowski te donosi i kratak pregled istraživanja bjelokosnog relikvijara. Vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 30–31, 99, 143–147. Vidi također HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. B 10.
- ⁶⁴ JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ, The Early Christian Topography of the Archipelago of Cres and Lošinj, *Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju III*, VAHD suppl. vol. 87-89 (ur. N. Cambi, E. Marin) (1998.), 209–232; JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ, Ranokršćanska skulptura grada Cresa, *Histria Antiqua* 18-2 (2009.), 307–313.
- ⁶⁵ Već smo spominjali kamene relikvijare relativno grube obrade i bez dekoracije, s jednostavnim niskim dvoslivnim ili blago zakrivljenim poklopcima, kao što su oni iz Paspelsa, Kanzianiberga, Chura, ili Schloss Tirola. Vidi HELMUT BUSCHHAUSEN (bilj. 1), kat. C 5, C 9, C 10; ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 77–78, sl. 16a, 82, 96a, 116b.
- ⁶⁶ JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ (bilj. 64, 1998.), 217; JASMINKA ĆUS-RUKONIĆ (bilj. 64, 2009.), 311.
- ⁶⁷ Za fotografije mjesta za pohranu relikvija i relikvijara te izvornog položaja nekih relikvijara, kao i za rekonstrukcije podoltarnih prostora za smještaj relikvija vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), *passim*. Nazive za oltarni grob i njegove tipove prvi je sustavno proučavao i razradio J. Braun. Također raspravlja o pojmu *confessio* („Unter Confessio verstand man in älterer Zeit ein Heiligengrab mit einer über ihm angebrachten Kammer, oder genauer die Kammer, in deren Boden oder unter der das Grab angelegt war, also nicht das Heiligengrab selbst. Die Confessio war gewissermaßen Ersatz für eine Grabkirche, ein sog. Martyrium /martyrium = confessio/“), a s obzirom na odnos *confessio-sepulcrum*, dijeli ih u četiri tipa. Vidi JOSEPH BRAUN (bilj. 1, 1924.), osobito 192, 549–599.
- ⁶⁸ Vidi PASCALE CHEVALIER, Les fosses d'autel paléochrétiennes en Dalmatie, *Diadora* 13 (1991.), 251–267.
- ⁶⁹ Za uobičajene dimenzije kasnoantičkih kamenih relikvijara vidi gore, bilj. 6.
- ⁷⁰ FRANE BULIĆ, Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull'isola Brač (Brazza), *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXII (1909.), 37–39.
- ⁷¹ Vidi IGOR FISKOVIĆ, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *Arheološki radovi i rasprave* VIII-IX (1982.), 159–216 (autor donosi i osvrt na starija istraživanja crkve u Lovrečini te samog relikvijara, kao i podatak da dimenzije relikvijara odgovaraju dimenzijama konfesije); DAVOR DOMANČIĆ i JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, Lovrečina, *Ranokršćanski spome-*
- nici otoka Brača* (ur. J. Belamarić), Split, 1994., 28–41; NENAD CAMBI (bilj. 40, 2007.), 96; PASCALE CHEVALIER, *Salona II: recherches archéologiques franco-croates à Salone : ecclesiae dalmatiae : l'architecture paléochrétienne de la province romaine de dalmatie (IV-VIIes.)*, École Française de Rome, 1996., 287, 289. Autorica predlaže dataciju u drugu polovicu 6. stoljeća.
- ⁷² Za sarkofage bračko-salonitanskih radionica vidi gore, bilj. 40.
- ⁷³ Tako zaključuje i NENAD CAMBI (bilj. 40, 2007.), 95, bilj. 39.
- ⁷⁴ Vidi ANNE O'CONNOR, *An Early Christian Reliquary in the Shape of a Sarcophagus in the University of Wisconsin-Milwaukee Art Collection*, MA, The University of Wisconsin-Milwaukee, 2013. Porijeklo relikvijara zapravo nije poznato, zna se jedino da ga je 1985. godine Sveučilištu poklonio Charles Bolles Rogers. Vodi se pod brojem 1985.034.12.
- ⁷⁵ Više je nego dvostruko manjih dimenzija – 19 x 11 x 15 (visina) cm. Vidi ANNE O'CONNOR (bilj. 74), 2.
- ⁷⁶ Vidi IGOR FISKOVIĆ (bilj. 71), *passim*; PASCALE CHEVALIER (bilj. 71), 287; PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 262; DAVOR DOMANČIĆ i JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ (bilj. 71), 30, 35.
- ⁷⁷ DAVOR DOMANČIĆ i JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ (bilj. 71), 30, 35; PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 262.
- ⁷⁸ Vidi PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 262–264; PASCALE CHEVALIER (bilj. 42), 978–979. Konfesija u Lovrečini pripada tipu s pristupnim stubištem, kakve su uobičajene na egejskom području. Takvom tipu pripadaju i konfesije bazilika u Povolji na Braču (križnog oblika), Postirama na Braču („L” oblika) ili Saloni (*Basilica orientalis*; pravokutnog oblika). Za rekonstrukciju konfesije u Postirama vidi RADOSLAV BUŽANČIĆ, Rekonstrukcija konfesije ranokršćanske crkve u Postirama na Braču, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 34 (1994.), 39–50. Više o pitanju položaja svećenika tijekom liturgije u kasnoantičkom i srednjovjekovnom razdoblju, koji se uvijek mora razmatrati u kontekstu lokalne tradicije i specifičnosti misnog slavlja vidi JEAN-PIERRE CAILLET, L'image culturelle sur l'autel et le positionnement du célébrant (IXe – XIVe siècles), *Hortus Artium Medievalium* 11 (2005.), 139–148.
- ⁷⁹ ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 32–33. Pronađene metalne spojnice u Schloss Tirolu pokazuju da je prostor nakon posvete bio zatvoren. Za vizualizaciju izvorne situacije u Lovrečini zanimljivo je pogledati rekonstrukcije koje autorica donosi u svojoj studiji (Säben – sl. 21; Ampass – 32, sl. 17, Imst – 32, sl. 20).
- ⁸⁰ I P. Chevalier navodi da su ovakve konstrukcije premalene da bi ih se smatralo pravim kriptama, jer ne dopuštaju prohod vjernika. Vidi PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 262; PASCALE CHEVALIER (bilj. 42), 978–979.
- ⁸¹ Tek od kraja 6. stoljeća grade se kripe u koje se normalno ulazi, a primjer je anularna kripta Sv. Petra u Rimu; vidi ANJA KALINOWSKI (bilj. 1), 32–33. Za pitanje pristupa mjestima kulta vidi također BEAT BRENK (bilj. 27).
- ⁸² Vidi PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 264–265.
- ⁸³ PASCALE CHEVALIER (bilj. 68), 264–265.
- ⁸⁴ Tako zaključuju i raniji istraživači. Vidi NENAD CAMBI (bilj. 40, 2007.), 95.
- ⁸⁵ Vidi IGOR FISKOVIĆ (bilj. 71), 178–179, 202–203.
- ⁸⁶ Dimenzije relikvijara svete Stošije su 103 x 57 x 77 cm, a relikvijara svetih Maura i Eleuterija 223 x 100 x 134 cm.